

ÅRSSKRIFT 2014

Fuglsøgaard

HAVNDAL EGNSARKIV

Hans Henning Jørgensen, der levede 1834-1931, ejede Fuglsøgaard i årene 1874-1910, hvorefter en søn overtog gården. H.H. Jørgensen, udgav i 1915 et hefte ”**Gamle minder fra Havndal og Omegn, hvad jeg har set og hvad jeg har hørt i 40 år**”.

Fra dette hefte gengives følgende afsnit:

Havndal Stationsby

Et kulturbillede gennem en menneskealder

1906: fra venstre Else (datter) - H.H. Jørgensens 4 sønner: Jørgen – Laurits – Hans Peter – Hans Christian - H.H. Jørgensen og Anne Cathrine (svigerdatter)

Efter i nogle år at have haft den gamle herregård Villestrup i forpagtning købte jeg i 1874 Fuglsøgaard. Prisen på de store gårde var den gang stærkt stigende efter krigene 1864 og den fransk-tyske krig 1870-71. Priserne på landbrugsprodukter var høje. Jeg har således nogle optegnelser fra Villestrup fra 1872 efter at have solgt min årsproduktion til 2 eksportører. Prisen på smør var 140 øre pr. pd., fedekvæg kostede 37 øre pr. pd., velfodrede udsætterkøer 32 øre og svin 37 øre, som alt gik til England. Samtidig var hvedeklid og rapskager billige (man måtte ikke

gerne bruge andet den gang), og hvad der spillede en stor rolle for mejerivæsenet var, at en udsætterko omtrent kunne sætte en kælleko ind.

Da jeg købte Fuglsø, så egnen noget anderledes ud end nu. Der, hvor stationsbyen ligger, var hede, sand- og grusgrave omtrent hele strækningen fra gamle Havndal til op mod Udbyover og helt hen til Fjælebroen.

Det var med stor forventning, jeg købte Fuglsø, der var bekendt som en god græs- og høgård, men blev dog lidt betænkelig, da jeg efter at have underskrevet købekontrakten kom ind på Hotel Randers, hvor jeg traf egnens landmænd, som lykønskede mig til købet, men gården lå for langt fra Randers, hvortil jeg svarede: "Vi får vel også nok en bane ud på vor egn". Jeg husker endnu tydeligt, hvorledes de trak på smilebåndet og mente, det var en lovlig dristig forudsætning.

Omtrent samtidig med jeg købte Fuglsø, skiftede næsten alle de store gårde ejere. Der kom derfor nye og friske kræfter i arbejde, og da der fandtes mange dygtige fremskridtsmænd blandt bønderne, der sad inde med udmærkede heste- og kvægbesætninger, var det naturligt, vi sluttede os sammen og fulgte med i udviklingen. Det første skridt var et forbedret postvæsen.

Efterhånden blev vi klar over, at der måtte gøres noget for at få en bedre forbindelse til omverdenen. Før havde vi en (halvt privat) postvogn, som gik fra Randers til Overgaard 2-3 gange om ugen og lagde posten af i byerne, hvor enhver måtte afhente sin post. Med velvillig imødekommenhed fra Randers' postmester fik vi gennemført en daglig postforbindelse mellem Randers og Udbyneder, hvor der blev ansat en postmester. De gamle på egnen erindrer sikkert det lille posthus i Sandgraven. Som bevis på, hvorledes udviklingen i postvæsenet er gået frem, er, at den første post, den nye postmester besørgede til Randers, bestod i ét brev. Sammenlign Postvæsenets Statistik i det sidste år, som senere omtales.

I 1877 stiftedes Landboforeningen for den nordøstlige Del af Randers Amt, som vandt stor tilslutning, og mange dygtige kræfter toges i brug til

de forskellige udvalg, som hver havde sit felt indenfor foreningen. Det var en fornøjelse at se, hvorledes de forskellige udvalg arbejdede, og navnlig fik trafikudvalget en vanskelig opgave at løse, idet vi søgte at få en anløbsbro ved Udbyhøj, hvor Københavnerdamperen kunne lægge til. Da Randers Havnevæsen og Det forenede Dampskibsselskab ikke ville yde os støtte, måtte vi opgive planen. Vi forsøgte så en bro ved Nøddenæs, hvortil plan og overslag endnu findes på Overgaard. Hofjægermester Arenstorff interesserede sig ivrigt for planen, men det vandt ikke støtte hos befolkningen, da det lå noget afsides.

At bygge en jernbane ansås den gang for en umulighed, da staten ikke gav tilskud til private baner. Den kendte engelske ingeniør William Rowan, som den gang opholdt sig i Randers, var trådt i forbindelse med et tysk selskab, tilbød at bygge en kombineret sporvej og jernbane efter et nyt system, som skulle ende i Vinstrup. Landboforeningen fik hr. Rowan til at holde et foredrag i Gerlev (referatet af dette foredrag har jeg liggende). Hans beregninger har ikke holdt stik, men det havde den fordel, at Rowan tilbød, at det tyske selskab ville tilskyde halvparten af anlægssummen i form af præferenceaktier, og det så således mere lyst ud for at få en bane. Et repræsentantskab bestående af de interesserede kommuner, Randers By- og Amtsråd, fik koncession til at bygge en normalsporet bane fra Randers til Hadsund. Det tyske selskab skulle derefter forpagte driften af banen mod en rente af 5 pct, hvoraf 1 pct. afdrag.

Landboforeningen holdt møde på møde for at arbejde stemningen op således, at det lykkedes at få tegnet halvdelen af byggesummen. Nu er de kommunale aktier indløste, og muligt bliver det et godt aktiv for fremtiden.

I efteråret 1883 blev banen åbnet. Det var en festdag den dag. Alle stationerne var flagsmykkede, og der sås mange glade og begejstrede mennesker ved alle stationer. Nu opblomstrede stationsbyen Havndal, den ene forretning rejstes ved siden af den anden. Efterhånden byggedes tinghus og lokaler til sparekasse. Banken og posthus blev installeret dér, da de skiltes fra jernbanen.

Havndal Station. Ca. 1910

Gadeparti fra Havndal. Til venstre Posthus og Mejeri. Ca. 1930

I 1892 byggedes andelsmejeri, som behandler mælken af 1000 køer. Hedeselskabet har også i denne periode sat sit spor her på egnen. Først i Overgaards Nørrekær og senere den store inddæmning fra Nøddenæs til Sødning, hvor digerne nu forhindrer højvandet i at trænge ind over flere hundrede tdr.land; desuden har Hedeselskabet ledet afvandingen af

betydelige mosearealer i Havndalegnen, som nu giver store afgrøder, ligesom Hedeselskabet også har bidraget til plantning af store arealer, hvor der nu står store smukke plantager. Ved samarbejde med Plantningsforeningen for Havndal og Omegn har det bidraget til hegns- og læplantning.

Når Havndal i løbet af en menneskealder er blevet til et centralpunkt for egnen, skyldes det jernbane, telegraf, postvæsen, telefon og lettere pengeomsætning, men også landbrugets større produktion og ikke mindst det store forbrug af hjælpestoffer og maskiner, som det moderne landbrug kræver. Havndal har sit tinghus, politi, vandværk og brandvæsen. En højspændt elektrisk tråd fra den store central i Randers spreder lys og kraft over Havndal og omegn.

Havndals årsomsætning i 1914-15

Den allerstørste del af nedenstående er efter personlig opgivelse og resten efter samråd med nogle af byens kendte mænd, så jeg har grund til at antage, at tallene er så nøjagtige, som det praktisk er muligt at skaffe til veje.

Postkontorets omsætning	kr. 747.664	
Jernbanen ca.	kr. 56.000	
Telefonen ca.	kr. 3.500	
Banken (Mariager Banks filial)	kr. 450.000	
Mejeriet	kr. 315.870	
Sparekassen	kr. 230.000	
Aktieselskabet Mercur	kr. 275.000	
Byens købmænd og næringsdrivende	kr. 370.000	
Byens manufakturhandlere	kr. 60.000	
Byens håndværkere	kr. 126.000	
Byens embedsmænd	kr. 40.000	
Markedsomsætning og fællesauktioner	kr. 200.000	
Handelsfolk	kr. 300.000	
Byens øvrige befolkning	<u>kr. 26.000</u>	Ialt kr. 3.427.034

Havndal Postkontors statistik for 1 år

Solgte frigørelsesmidler	kr. 13.859
Ankomne breve	stk. 223.444
Ankomne anbefalede breve	stk. 1.094
Ankomne værdibreve	stk. 1.549
Ankomne pakker	stk. 12.007
Ankomne pakker mod værdi	stk. 97
Ankomne postopkrævningsforsendelser	stk. 14.666
Afsendte breve	stk. 143.832
Afsendte anbefalede breve	stk. 815
Anbefalede værdibreve	stk. 1.925
Anbefalede pakker med værdi	stk. 38
Indbetalte postanvisninger og postopkr. til værdi	stk. 20.170 kr. 510.930
Udbetalte postanvisninger og postopkr. til værdi	stk. 6.278 kr. 222.875
Ankomne aviser med antal numre	stk. 11.424 358.103.

Havndal Jernbanestations statistik for 1 år

Antal rejsende 28.706 afgang, og ankomsten ca. 2.000 jernbanevogne med gods og kvæg (ca. 1.500 stk. heste og kvæg, ca. 3.500 stk. svin, ca. 7.468.000 kg gods og ca. 10.000 stk. banemærkepakker).

Endvidere ca. 1.000 telegrammer.

Stationens indtægt udgjorde i året 1. april 1914 til 31. marts 1915 12 pct. af Randers-Hadsund-Banens indtægt, eller kr. 24.321,41.

Telefonen har 52 abonnenter og årlig ca. 200.000 samtaler.

Fra 1910 til sin død i 1931 boede H.H. Jørgensen sammen med sin hustru, Christiane, i en villa Vesterbro 17, Havndal.

I malerlære ved århundredskiftet

Af: Helga Rosenkilde, født i 1886.

Ja, hvordan gik det til, at jeg blev maler?

Min far var dyrlæge i den lille stationsby Havndal, mellem Randers og Hadsund. Jeg var den mellemste af syv søskende og min fars yndlingsbarn. Det var nok derfor, at jeg fik en langt friere opdragelse end de fleste børn og unge i slutningen af forrige århundrede.

Min mor var herregårdsfrøken og meget streng, hvilket nok var påkrævet, for min far, som var jævn og ligetil, tog sig ikke af børneopdragelse og havde i det hele taget ikke nogen høj mening om hendes opdragelsesprincipper. Vi børn opførte os derfor altid eksemplarisk inde i stuerne under mors strenge øjne, men tog revanche, når vi slap ud.

Et teglværk med pottemageri og lidt landbrug, der hørte til dyrlægeboligen, gav rigelig anledning til gale streger, og for mit vedkommende til arbejde med jorden og dyrene og ikke mindst med leret. Når arbejderne gik til middag, kørte vi med drejeskiverne, hvad vi naturligvis ikke måtte. Når vi havde lavet en eller anden figur, kunne vi nok få teglbrænderen til at sætte den i ovnen, og så var glæden stor, hvis brændingen lykkedes, og skuffelsen lige så stor, hvis den revnede.

Det var ikke fordi min mor syntes, at det var en passende beskæftigelse for en nykonfirmeret ung dame, men der var også meget lidt "damet" ved mig. Efterhånden havde hun opgivet at gøre mig huslig, ligesom hun opgav at få mig i korset og højhalsede kjoler. Jeg sprættede simpelthen linningen af, hvilket jeg for resten havde lært af min far, han sprættede mors tournure af lige så tit, som hun syede den på igen, så lo vi uartigt af det, når jeg bagefter sad på bukken og kørte med far ud i praksis.

Helgas forældre: Metha Marie Thorup og Christian Rosenkilde

Men alting får en ende. Da jeg fyldte 16 år, syntes min far, at jeg havde leget længe nok. Spørgsmålet var bare – hvad nu?

En ting var mine forældre i midlertid enige om, og det var, at vi piger ligesom drengene skulle lære noget, så vi i givet fald kunne forsørge os selv. Det lyder som en selvfølge i dag, men det var usædvanligt ved århundredskiftet. Mine forældres fremsyn og frisind på det punkt er en af de ting, som jeg er dem allermest taknemlig for.

Min ældste søster var guldsmed og fik lov til at rejse alene til Norge og Tyskland for at arbejde. Den næstældste blev fotograf og fik eget atelier. Jeg havde ikke lyst til noget, det skulle da lige være at lege med leret eller tegne og male. Ja, kunstmaler, det ville jeg gerne være. Trille ud i naturen på den forargelige cykel med malerkassen på ryggen. Sidde alene på et bakkestrøg og prøve at fange fjordens blånen på mit staffeli – det var et liv for mig!

Kærligheden til naturen havde min far lært mig, og han var heller ikke uden sans for de skønne kunster, så hvis jeg ville male, kunne jeg godt få lov til det, så han gik hen og talte med byens eneste malermester.

Han var enkemand og boede sammen med sin treårige datter og halvvoksne søn i et lille aflukke, der var skilt af fra værkstedet i den ene ende. Han var straks villig til at tage mig i lære. Min første opgave om morgenen bestod i at vaske og frisere den lille pige, måske var det for hendes skyld, at han havde taget mig i lære, men det var jeg ikke ked af, for jeg elskede børn. Mester viste mig vejen, og da jeg mange år senere selv fik en lille pige, tog jeg hende med på mit værksted og lagde hende i en kommodeskuffe.

Arbejdet varede fra kl. 9-18, når vi var på værkstedet. Når det var bygningsarbejde ude omkring på gårdene, begyndte vi kl. 6 om morgenen og blev ved til 8-9 tiden om aftenen, og så måtte vi endda ofte cykle flere mil ud og hjem. Mester overnattede som regel på gårdene sammen med den lille pige.

Vore dages lærlinge ville vist gøre store øjne, hvis de havde set, hvordan det gik til på værkstedet dengang. Alt hvad vi skulle bruge, måtte vi selv lave. I timevis stod vi og rev farve i olie eller vand. Spartelfarve kendte vi

ikke. Ujævnheder i møbler eller vogne, som vi også malede, måtte møjsommeligt dækkes med kit af det hjemmerekvne kridt. Lofter blev vasket i sæbevand og limfarvet med islandsk mos. Klister kogte vi af rugmel, og det var noget af et kunststykke at sætte tapet op uden at smøre klisteret ud over papiret. Svampe kendte vi naturligvis heller ikke. Møbler blev strøget med fed oliemaling og året med farve rørt ud i øl eller olie. Det var svært. Øllet ville ikke hænge ved og olien ikke tørre. Var det noget, der skulle være færdigt i en fart, f.eks. en ligkiste, smurte vi simpelt hen dekstrinfarve på og fremtryllede årer ved hjælp af egetræspapir, som overførtes på dekstrinen (stivelseslim).

Om vinteren sad jeg på skolebænken i Randers Tekniske Skole og lærte foruden tegning og maling også regning, geometri, historie, tysk og engelsk. Det kunne godt gøres nødt, for derhjemme havde vi altid haft huslærer, der på grund af vores uartighed aldrig blev længere end et år. Hver gang, der kom en ny lærer, begyndte vi forfra, så jeg kom aldrig ud af Chr. Hansens brune regnebog.

To somre rev jeg farve, kogte klister, malede og satte ruder i, det hørte jo også med til malerens arbejde. To vintre sled jeg på Teknisk skole, så søgte jeg og fik en stilling som forbundter (3. års lærling) hos firmaet Christensen og Hansen, Adelgade 82, København.

Atten år var jeg, og havde aldrig før været i København, men hvis far og mor havde betænkeligheder, så viste de det i hvert fald ikke, og den 1. april 1904 trådte jeg ind på værkstedet i Adelgade. Det kan nok være, der blev kigget. Svendene diskuterede, om man i det hele taget kunne forstå, hvad sådan en jyde sagde. Mærkværdigvis var de mere optaget af, at jeg var jyde, end at der kom en pige ind på værkstedet. Det tænkte jeg nu heller ikke selv nærmere over. Deres skuffelse var stor, da de opdagede, at jeg ikke talte dialekt, og efter et par mislykkede forsøg på at få mig til at hente deres øl eller løbe på apoteket efter syltede farmaceuter og lignende, opgav de at drille mig, og jeg blev hurtigt en af deres egne. Mesters søn, der var meget lille og meget vigtig, kunne ikke lade mig være i fred, indtil jeg en dag blev gal i hovedet, bukkede begge ender sammen på ham og anbragte ham i en tom servante med arme og ben strittende

op i luften. Der sad han så, indtil de andre fik grinet så meget af, at de kunne hjælpe ham op. Så blev der arbejdsro, og senere blev vi gode venner gennem mange år.

Det var et af Københavns fineste møbellakererier, jeg var kommet ind i. Hansen var chef for bygningsarbejdet, som jeg kun tog del i, når det drejede sig om småreparationer. I almindelighed stod jeg hjemme på værkstedet. Der regerede Christensen. Han var en ualmindelig flink mester, der forstod at samle pæne svende omkring sig, så tonen på værkstedet var pæn og ordentlig. Svendene holdt streng disciplin. En "søftig" svend, d.v.s. én der drak og førte grim snak, blev ikke gammel i gårde, det sørgede svendene selv for.

Den ældste var 56 år. Det var en høj alder i de dage. Han havde vist nok været kulsvier i sine unge dage, og det var nok en vane fra den tid, at han drak en øl og en halv flaske snaps til frokost hver dag. Først var han lidt knotten over, at jeg ikke ville hente den daglige ration til ham, men jeg belærte ham straks den første dag om, at jeg var forbundet og ikke bydreng. De andre svende har øjensynligt været af samme opfattelse, for jeg hørte aldrig mere fra den kant.

Hver aften omkring fyraften kom der 5-6 sorthårede småpiger og bankede på døren. Det var malersvend og trompeter Langes børn, der kom fra Det Kgl. Teaters Balletskole for at hente deres far. Når han var oplagt, kunne han finde på at give en opvisning sammen med børnene. Han var utrolig tyk, men danse kunne han, og vi lo så tårerne trillede, når han svang sit mægtige korpus i en russerdans, men det krænkede ham ikke, han lo bare med. Børnene var hans stolthed og glæde og sikkert en af grundene til hans uopslidelige humør.

Når jeg gik fra værkstedet, sagde jeg farvel til kammeraterne, og jeg så dem aldrig uden for arbejdstid. Jeg ved derfor heller ikke, hvordan det gik dem senere. Hvad kulsvieren gjorde, da brændevinen steg 300% eller, om Langes børn blev ved balletten. Jeg tænker gerne tilbage på de glade lære- og svendeår sammen med de hyggelige og flinke fyre.

Den eneste, jeg havde noget at gøre med, var mester Christensen, som tit inviterede mig hjem, især om søndagen. Så var der pakket madkurv, og hele familien tog i skoven.

I de dage var forgyldning den store mode. Det var der ikke mange, der kunne, og mestrene havde da også en fremmed forgylder, som kom hver dag og stod i et særligt rum og stafferede og lagde guld på. Mester ærgrede sig over, at vi ikke selv kunne og fattede den snedige plan, at jeg skulle stå i forgylderens rum og lidt efter lidt lære ham kunsten af, for - som mester sagde - man må godt stjæle med øjnene.

Efterhånden fik jeg lært teknikken, og imens havde mester eksperimenteret med at fremstille de forskellige overtræk til guldet. Det sidste var det sværeste. En dag eksploderede det hele, så køkkenet måtte gøres i stand fra ende til anden. Til sidst lykkedes det, og forgyldereren forlod os rasende over den lumske jyde.

Jeg var begyndt med 10 kr. om ugen, hvilket var en særdeles god løn for en 3. års lærling. På den tid kostede en vinterfrakke 45 kr.

Også her kom jeg naturligvis på teknisk skole. Jeg husker, at mestrene ønskede, at jeg som svendestykke skulle male et soveværelsesmøblement, samt tapetsere, hvidte loft og male vinduer og døre i en stue, som de ville stille til rådighed. I dag er det en almindelig svendeprøve, men dengang kunne det skam ikke lade sig gøre, og jeg nævner det bare som et bevis på mestrenes fremsynethed. Jeg skulle male to stykker træ, henholdsvis birketræ og egetræ samt tegne en fuldskygning. Det hele blev udstillet på rådhuset, og den 1. april 1905 blev jeg som enhver nybagt svend fejret på værkstedet med vin og kransekage. Begge mestre holdt tale for mig, og svendene bød mig velkommen i deres lag.

Den første uge som svend tjente jeg 30 kr. Det var en hel formue, syntes jeg, men så kom jeg med i en akkord, og så røg fortjenesten op på det dobbelte, senere helt op til 100 kr. ugentlig. Så måtte der hænges i, og arbejdsdagen blev noget længere.

I provinsen var næsten alt arbejde på timebetaling. Her i København var næsten alt på akkord, og det var jeg ikke ked af, for jeg var hurtig på fingrene, og svendene ville gerne i akkord med mig.

I pensionatet betalte jeg 45 kr. om måneden for kost og logi, så nu begyndte der at blive overskud i kassen.

Da der var gået et år, købte jeg nogle pensler og malerbøtter, tog hjem til Havndal og slog mig ned i min fars vognport som Danmarks første kvindelige malermester.

Jeg ved ikke, hvad mor syntes om min forretning i vognporten, (Fredebo) men jeg husker, at hun ikke syntes om den nye blå hat med sølvbånd, som jeg havde haft med hjem fra København. Den ville hun ikke se mig med, men en sløjfe i håret måtte jeg nok have. Forretningsgangen blandede hun sig ikke i. Imidlertid blev jeg allerede året efter gift, og efter et par år i Hadsund flyttede vi til Århus, hvor jeg lejede værksted i Mejlgade og drev forretning, som jeg selv havde lært det. Møbelarbejde om vinteren og bygningsarbejde om sommeren.

Nu måtte jeg i lange bukser. Da jeg kom til København, var det utænkeligt, at en ung dame kunne vise sig i herrebenklæder. Jeg klarede mig med en lang hvid kittelkjole, som jeg trak over hovedet og holdt sammen om livet med en snor. Omklædningen foregik i et særligt lille skur, som mester havde indrettet til mig. Nogle år var jo gået, og vi var kommet ind i 1. verdenskrig, jeg var en gift kone, og de lange bukser var simpelthen en nødvendighed, når jeg skulle til tops på de høje stiger.

Arbejde manglede jeg aldrig, men det var svært for mig, da jeg en dag stod overfor at skulle antage en svend for så at opdage, at jeg ikke kunne få borgerskab, fordi jeg var gift. Derfor kunne jeg heller ikke blive optaget i mesterforeningen.

Ingen havde tænkt på at gøre mig opmærksom på det. Havde jeg søgt borgerskab inden jeg blev gift, havde der ikke været noget i vejen, nu var det for sent. Jeg måtte indskrænke mig til det arbejde, jeg kunde overkomme med en lærling. Det var bittert, men sådan var det altså den gang. Det har dog ikke gjort nogen skår i glæden over det arbejde, jeg valgte som erhverv.

For en udenforstående kan det måske lyde lidt flot, men jeg kan i fuld sandhed sige, at i de 45 år, jeg har drevet malerforretning, har det altid

været arbejdet og ikke pengene, der var det primære for mig. Jeg holder af at arbejde med hænderne og se et resultat af mit arbejde. Jeg har virket i en tid, der satte pris på malede ting, under tiden endda lidt for meget. Det kan godt skære i en malers hjerte at blive sat til at birketræsmaale gamle mahognimøbler eller hvidlakere massivt egetræ. Det var en tid, hvor håndværket virkelig var et håndværk også for møbelmalingens vedkommende.

Hvor var det en fryd at få de grimme ubehandlede møblelementer ind på værkstedet og lidt efter lidt se dem komme til at ligne møbler for så til sidst at stråle i al deres blanke silkeagtige lakglans. For vel er det snedkeren, der skærer træet til og sætter det sammen, hans er æren og værket, men det er maleren, der sætter kronen på og fuldender det. Endnu større tilfredsstillelse ligger der i bygningsarbejdet. Man går ind i de nøgne og ubeboelige rum og efterlader dem som rigtige stuer, parate til at flytte ind i. Eller man får skumle og snavsede lejligheder til at lyse rene og festlige bare med en spand maling og nyt tapet.

Ingen maler forlader da heller ikke sådan en arbejdsplads uden at se sig om for sidste gang og rigtig føle den arbejdsglæde, som for mig i særlig grad er knyttet til malerens erhverv.

Kilde: Dansk Folkemindesamling i 1956.

En soldat fra Udbyover

Af: Villads Andersen

Anders Bach Mortensen, født 22.5.1836, tilbragte sin tid som ungt menneske på Mortensminde, eller i Udbyover. Han blev indkaldt til militærtjeneste den 31.5.1860 og gennemgik som rekrut nr. 49 rekrutskolen i Rendsborg indtil 8.8.1860, hvor han blev overført til 9. batallions 4. kompagni som menig nr. 206. Den 23.9.1860 blev han, iflg. 4. kompagnis rapportbog 1.4.1860 til 21.4.1861 hjemsendt. Han har altså kun forrettet tjeneste i 4 måneder, og har måske byttet tjeneste eller købt sig fri, han hjemsendes i hvert fald som "frimand". Iflg. ovennævnte kompagnis rapportbog fremgår det, at han har gjort tjeneste fra 21.4. til 28.6. 1861 og fra 3.9. til 21.9. 1862 samt fra 9.5. til 25.6. 1863, altså tilsyneladende en kort årlig omskoling.

Godt 3 måneder efter sidste hjemsendelse den 29.9.1863 bliver han gift med Kirsten Marie Villadsdatter fra Dalbyneder. I 1863 er der sket det, at barndomshjemmet Mortensminde er brændt og blevet udflyttet til den nuværende beliggenhed mellem Udbyover og Lyshøj Mølle. Hans far Morten Jensen, der dengang var 67 år, har formentlig ikke haft lyst eller kræfter til besværet med udflytning og opbygning af en ny gård, og derfor tilskødes gården Anders Bach Mortensen. Om det var før giftermålet eller i forbindelse med dette, er ikke helt klart. Verden synes at ligge åben for de unge mennesker, der nu var klar til at starte deres tilværelse på en nyopbygget gård. Han var 27 år og hun var 25 år.

Det skulle imidlertid ikke være sådan. Danmark førte krig, og alle måtte være med til at forsvare vort land. Dette undgik da heller ikke at få en skæbnesvanger indflydelse på vore unge menneskers liv, der ellers tegnede lyst og lovende.

Den 1.12.1863 indkaldtes den unge gårdmand atter til militærtjeneste. Anders Bach Mortensens batallion havde som tidligere nævnt hjemsted i Rendsborg. Denne blev flyttet til Altona, hvor man forventede uroligheder. Holsten rømmes uden kamp i slutningen af december, og A.B.M.'s militære enhed indgik da i Dannevirkestillingen og tildelt forsvaret fra Slien til Skanse I-XIII (Store Dannevirke). Den 3.2.1864 kl.

11.00 blev batallionen sendt på rekognoscering mod Lottorf og Gettorf og kom til at deltage i forpostkampen ved Kongshøj – Vedelspang.

Regimentet forlod Dannevirkestillingen den 5.2. og var i Sønderborg den 6.2. kl 16.00. Den 9.2. drog man til Fredericia, hvor man blev indtil den 10.4., da der kom ordre til at rykke til Dybbøl. Fra den 16.4. til den 18.4. skulle regimentet kun være i reserve, men den 18.4. kl. 11.00 blev 8. brigade dirigeret bag skanserne, for at tropperne nord for skansen kunne komme tilbage. 9. regiment angreb Flensborgvejen mod Dybbøl Mølle, og under dette angreb blev menig nr. 206 Anders Bach Mortensen såret. Da prøjserne beholdt valpladsen, blev de sårede ført til lazaret i Stenderup, men den 21.4. blev han transporteret til Flensborg og indlagt på lazaret nr. 15 Marien Schule i Flensborg.

Iflg. Todtenschein nr. 5265 des Haupt-Krankenbuches, døde A.B. Mortensen "geburtig aus Odebüower (Udbyover) im Amts Randers Kreise in Jütland 28 jahr alt" den 29.4.1864 som følge af et stærkt blødende skudsår i højre lår. Depositensbuches der Kasse nr. 86 side 7 viser, at han efterlod sig følgende ejendele: 1 infanterikappe, 1 infanterifrakke, 1 par infanteribukser, 1 sølv cylinderur, 60 Reichbankschilling samt en sangbog.

Et kort livsløb var afsluttet. Som altid i den slags tilfælde ganske urimeligt. Med sin unge kønne kone og sin nyopførte gård i Udbyover kunne en formentlig bedre skæbne være blevet ham til del. Han har sikkert været uhyre ked af dette soldatervæsen, idet han jo tilsyneladende har købt sig fri så meget som muligt. Han har kun gjort militærtjeneste i 15 måneder hvor det almindelige på den tid var 4 år.

Om Anders Bach Mortensens unge enke kan der fortælles, at hun senere giftede sig med sin svoger, Niels Mortensen, og de fik 4 sønner og 1 datter. Den ældste søn Anders kom til Selleborggård i Tånum ved Randers. Den næstældste Villads ejede Langagergård i Udbyneder. Mads ejede Buggeshøj i Fjeldsted ved Mariager. Fødegården Mortensminde fik den yngste søn Marinus. Datteren Elise giftede sig med Just Hansen i Binderup.

Codtenschein.

№ 5265
des Haupt-Krankenbuches

Das *Lina H. B. Stouensen*
gebürtig aus *Obbyowor* im *County Mander*
Kreise, in *Sittland* 28 Jahr alt
welcher als *Opiumm* bei *der 4. Comp. d. 206.*
O. Säuffen Super Mar
gestanden und 3 Jahre 6 Monate gedient hat,
ist am 21 ten *April* 1864 von *dem Lazarett in Pendercup*
in das *Marien Schuler Lazareth № 15* zu *Stensburg*
gebracht und daselbst am 29 ten *April* 1864, an den Folgen eines
Stüpfen durch *dem linken Oberarm mit harten Entzündung*
gestorben, welches hiermit bescheinigt wird.

Stensburg den 30 ten *April* 1864
Creuler
als *chirurgischer Doctor der Station.*
De Grouwen
als *Lazareth-Chirurgus der Station.*
Edmann
als *Auffseher des Reviers.*

Vorstehender Todtenschein wird hierdurch beglaubigt.

Stensburg den 1 ten *Mai* 1864.
Königlich Preussisches *Infanterie* Feld-Lazareth № 2
des *3. Armee* Corps.

Dr. Creuler
Stensburg

Dr. De Grouwen
Stensburg

Seite 11. }
№ 119. } des Todtenbuches.

GGG.

Der

Dødsattest

Træk af Udbyneders ældste historie

Af: Heino Wessel Hansen

Udbyneder blev tidligt en af Ommersyssels største landsbyer. Den første del af navnet, Udby, tyder på, at dens historie går tilbage til begyndelsen af vikingetiden. Navnets form, hvor »neder« står efter stednavnet »Udby«, er usædvanlig i Jylland og findes ellers kun i enkelte nærliggende landsbyers navne, f.eks. Dalbyneder, mens den er mere udbredt på Sjælland, f.eks. Herstedøster, Brøndbyvester. Derfor er der en teori om, at der kan være tale om en kolonisation af en sjællandsk befolkning.

Den ældste kendte forekomst af landsbyens navn er fra 1248. Ved den tid stod Udbyneder kirke færdig. Kirken blev indviet til Sct. Nicolaus, som var søfolkenes helgen, og det taler for, at byen dengang var en fisker- og søfartsby. Kirkens byggemateriale, de små munkesten, er sjældent i Nordøstjylland og tyder ligesom navnet på en sjællandsk indflydelse og på, at der måske stadig, da kirken blev bygget, var kontakt med frænder på Østsjælland.

Ligesom i det øvrige Danmark opstod der i vikingetiden nye småbyer ved opdyrkning af ny jord. Lunde, Østerskov og Nødnæs hørte sikkert til Udbyneder sogn, mens Klattrup dannede et sogn, som Vesterskov og Fuglsø nok hørte til.

Kirkens udvidelse med et fag og tårn i 1400'årene tyder på, at landsbyen havde bidt sig godt fast og klarede sig godt, men det er uhyre lidt, man ved om byen før midten af 1600'årene.

Der er ikke fundet spor af, at en storbonde eller adelsmand i middelalderen har boet i sognet. Nogle gårde i Udbyneder kan have tilhørt selvejerbønder, men da det ikke var usædvanligt, at adelsgodser, kirker og klostre ejede gårde i fjerntliggende landsbyer, kan gårde i Udbyneder også have haft fjerntboende ejere. Enkelte dokumenter lader ane, at det nærliggende adelsgods Trudsholm til tider har haft visse rettigheder i sognet. Da smør udgjorde en væsentlig del af afgiften på gårdene, må bønderne have udnyttet muligheden for at have et stort kvæghold i de vidtstrakte enge. Derimod ser det ikke ud til, at fiskeriet

havde anden betydning end at være supplement til den daglige husholdning.

Grevens Fejde og krigene op mod reformationen i 1536 hærgede heftigt området mellem Aalborg og Randers, men om kampene direkte berørte Udbyneder sogn, har jeg ikke fundet dokumenteret. Derimod er det helt sikkert, at det, der fulgte af stridighederne, i løbet af få år fuldstændigt ændrede forholdene for sognets beboere. I det retsopgør, der stod på i store dele af Jylland i årene efter 1536 – især i 1540'erne – gjorde kongen sin magt gældende. Kalkmalerier i kirken tyder på, at Christian den 2. havde markeret sin magt i Udbyneder sogn. Det kunne være en af årsagerne til, at Jørgen Lykke kort efter at være vendt hjem fra sit ophold i Frankrig fik lov at nedlægge gårdene i de små landsbyer nord for Udbyneder, så han i 1545 kunne begynde at etablere og bygge sin herregård, Overgaard. I løbet af ganske få år blev han herre over hele sognet, så han kunne få birkeretten over sin herregård og sin ejendom i det sogn, der blev tilbage, efter at Klattrup og Udbyover sogne var nedlagt.

Bønderne i Udbyneder var nu underlagt en nærliggende herregård, hvis jord de sammen med de nærmeste landsbyers bønder fik hoveripligt til at dyrke. Formentlig skete der også en omfordeling af landsbyens jord, hvoraf noget sikkert var lagt ind under herregården. Jørgen Lykke var en foretagsom mand, og det er mest sandsynligt, at da han omkring 1550 havde fået hele Udbyneder lagt ind under sit gods, blev landsbyens jord opdelt til brug for 26 gårde, nemlig 25 bøndergårde og præstegården. Al agerjorden var fordelt i 6 vange og blev dyrket i fællesskab – også præstegårdens, selv om den i 1577 blev fri for at betale afgift. Disse forhold blev ikke forandret, før dyrkningen i fællesskab ophørte ved udskiftningen i 1796 og 1797. Også navnene på markstykker og andre lokaliteter, som bønderne nødvendigvis måtte kende, bestod næsten uforandret gennem mere end 250 år.

Hospitalet

I 1577 stod Udbyneder Hospital færdigt i landsbyen, og her sikrede Jørgen Lykke og Beate Brahe ved en fundats bolig og underhold for 6 fattige. Det var et tidligt forsøg på at skabe tålelige forhold for de fattige, men fattigdom vedblev at være et alvorligt problem, og var man ved livets ugunst blevet fattig, kunne man også i Udbyneder se frem til en ussel tilværelse.

Efter en længere ret stabil periode bragte krigene i 1600-årene perioder med ødelæggelser og fattigdom med sig – først besættelsen af Jylland under 30-årskrigen og senere krigene med Sverige. I 1657 er der ifølge jordebogen stadig 25 bøndergårde, men 3 af dem angives at være øde. Ved en ødegård forstås en gård uden fæstebonde, men betegnelsen siger intet om, hvorvidt gården havde bygninger, og dens jord måtte de øvrige bønder dyrke. I Udbyneder forekom ødegårde i større eller mindre antal lige til 1797, og det gav landsbyens bønder en øget arbejdsbyrde, dels fordi de skulle dyrke ødegårdens jord, mens høsten i nogle år blev bragt til Overgaards lader, dels fordi der så var færre til at udføre

hoveriarbejdet. Hoveriet og det pålagte ekstraarbejde i landsbyen var i perioder så voldsomt, at bønderne ikke kunne dyrke deres egen jord ordentligt, og så kunne de hverken betale landgilde eller skatter. Gæld kunne let blive en sikker vej mod fattigdom. Af og til blev situationen så kritisk, at der opstod strejkelignende situationer under hoveriarbejdet, men det blev ofte straffet hårdt.

En ødegård blev oftest betegnet med navnet på den bonde, der sidst havde fæstet den. Selv om man kan følge rækken af fæsterne af en gård op gennem tiden, er det ikke sikkert, at det er muligt at følge gårdens placering i landsbyen. Da en gård kunne være øde 40-50 år, var der måske i mellemtiden bygget et hus på dens toft. Til gengæld skete det af og til, at en ødegård blev genetableret med nye bygninger på et sted, hvor der i adskillige år havde ligget et hus. Desuden havde gårdenes bygninger i ældre tid en ret begrænset levetid – brand, uvejr og almindeligt forfald, betød, at en bygning måtte fornyes, men man kan sjældent følge, hvornår det sker.

Det var især de urolige tider under svenskekrigene, der gjorde ødegårde almindelige. Var en gård misligholdt, var det svært få en karl eller en familie til at fæste den, især når der ikke var råd til at sætte bygningerne i stand, og det kneb det med, for krigene havde påført ejeren af Overgaard, Frands Brockenhuus, en stor gæld, som belastede godset gennem en lang årrække. I 30 år før omkring 1740 var mindst 8 gårde i Udbyneder konstant øde.

Fra omkring 1660 kan man for nogle gårdes vedkommende følge rækken af fæstere ved hjælp af jordebøger, fæstebreve og andre oplysninger. Fæstebrevene, hvoraf de fleste fra 1700'årene er bevaret, giver lige som skifterne i godsarkivet ofte nyttige oplysninger om gården, agerbruget og fæsteren.

Anderledes er det for husenes vedkommende, hvor fæstebreve kun undtagelsesvis er bevaret. Enkelte huse lå i byens midte, men de fleste lå i dens sydlige og senere også i dens vestlige udkant. I 1683 var kun 4 huse og degneboligen beboet, et var øde og 6 huse i den sydlige bydel var brændt omkring 1670, og jorden, hvor de havde ligget med deres kålhaver, var pløjet op. I løbet af 1700'årene voksede antallet af huse til omkring 20. Ligesom gårdene blev de med års mellemrum fornyet.

Datidens små bindingsværkshuse kunne let flyttes, ligesom byggematerialerne kunne genbruges i nye huse, så kun enkelte huse har haft faste pladser op gennem tiden. De fleste beboere i husene arbejdede på Overgaard med lønnet arbejde som bygge- og reparationsarbejde, havearbejde på Overgaard, bildning af møllesten i Overgaards vejrmølle og en mængde andet forefaldende arbejde. Til gengæld betalte de husleje, hvis der ikke var indgået en særlig kontrakt.

Gennem den omhyggelige opmåling og vurdering af Udbyneders agerjord i 1683, og den indtægt bønder og husmænd i øvrigt kunne have, kan man for første gang danne sig et indtryk af landsbyens struktur og også vide lidt om de økonomiske forhold. Hver af de 6 vange, som den dyrkede jord var inddelt i, bestod af flere markstykker, kaldt fald. Hvert fald havde sit eget navn. Navnene var nødvendige, for at bønderne kunne vide, hvor dagens arbejde skulle foregå. Hvert fald var delt op i lange, smalle markstrimler – i Udbyneder ofte 26 eller 52, således at hver gård kunne få et eller to markstrimler i hver. De er i litteraturen kendt som højryggede agre. Dyrkningen måtte nødvendigvis foregå i fællesskab, og jorden blev pløjet med den tunge hjulplov, der kunne kræve 4-6 heste som trækraft. Foruden 4-6 heste bestod besætningen på en gård i 1733 gerne af 8 køer og 10-14 får. Der var naturligvis også fjerkræ – gæs og høns – men det kender jeg ingen opgørelse over. Gårdene bestod mest af 3 eller 4 huse og var meget forskellige i størrelse – fra 18 til 34 fag – og kun få steder var husene sammenbygget.

På agerjorden i en vang dyrkede man et år byg, derpå rug i to år og året efter havre, hvorpå jorden hvilede i fire år. Kun $\frac{2}{7}$ af Udbyneders jord blev regnet for god, $\frac{3}{7}$ for middel og resten for skarp. Foruden agerjorden hørte der et overdrev til landsbyen, hvor køerne græssede i fællesskab vogtet af byens hyrde. En del af overdrevet var fælles med Bjerre. Engene var vigtige for høhøsten, der bestod af godt hø og en del mosehø fra de fugtige kær. Når man læser angivelserne i 1688-matriklens markbøger, må man naturligvis være klar over, at formålet med at lave det store opmålings- og vurderingsarbejde, var at beskatte landbruget så retfærdigt som muligt.

Overgaard. Slottet var hvidt under Castenskiold 1910-1924

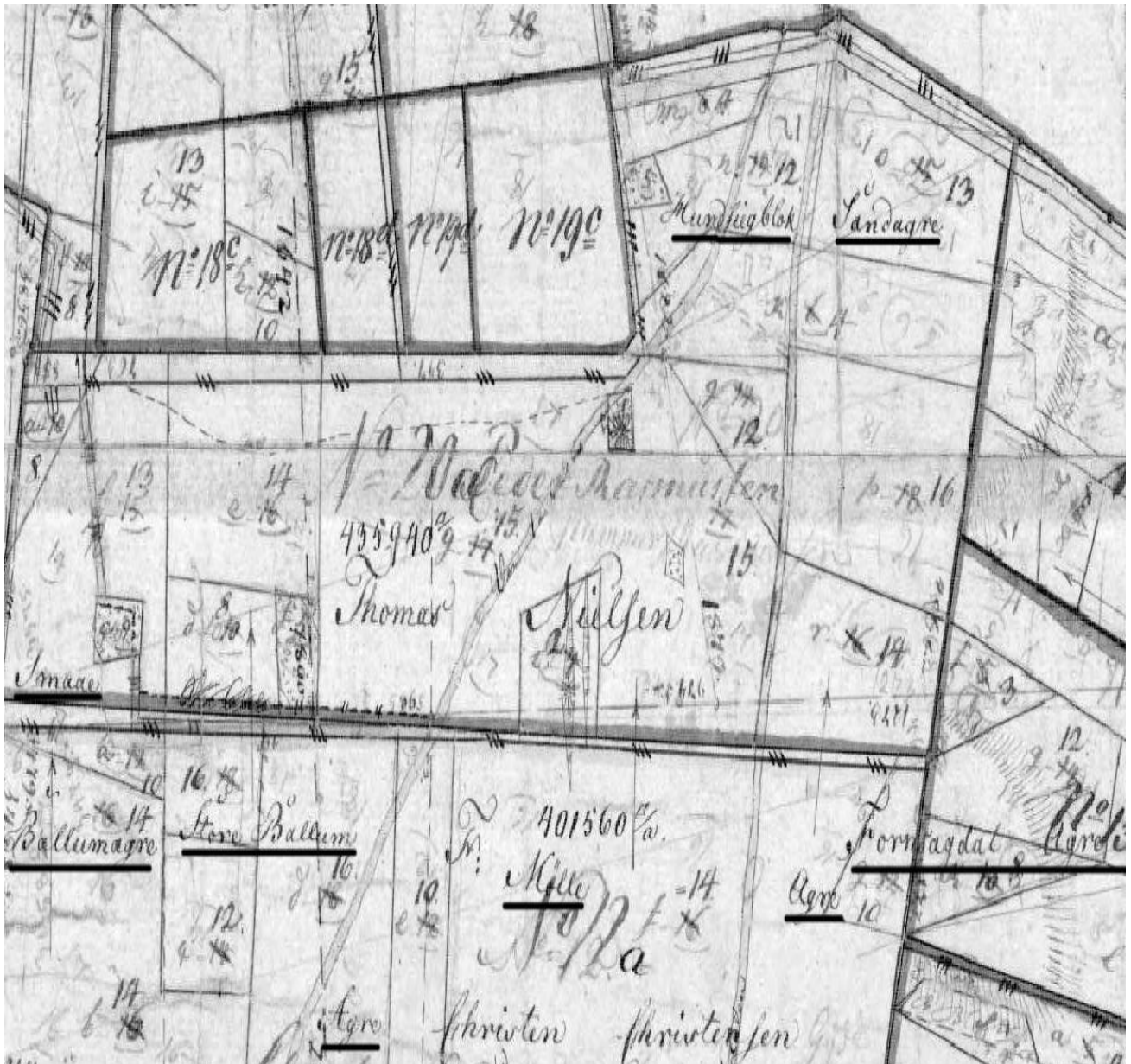
Overgaards elendige økonomi førte i 1733 til, at herregården med dens fæstegods blev vurderet med salg for øje. Alle gårde og huse blev besøgt, og bygningernes størrelse og tilstand, besætning og folkehold blev noteret. Med ganske få undtagelser giver notaterne indtryk af en fattig landsby, hvor flere gårde var i dårlig stand, hvor fæstebønderne ikke havde råd til et holde en karl og flere var blevet fritaget for at betale nogle af deres skatter og afgifter.

Elendigheden varede ved til få år efter 1740, og da herregården fortsat var tynget af gæld, fortsatte det strenge hoveri, der hindrede bønderne i at lægge nok arbejde ved deres egen gård. Arenstorff'erne viste dog en vis interesse for at skabe bedre forhold for deres fæstebønder. Der blev gjort et stort arbejde for at genoprette Udbyneder som en landsby med 23 beboede gårde, og i 1742 blev der mellem godsejeren og bønderne aftalt »Vider og Vedtægter«, der gav faste regler for pligter, levevis og straffe, og som derfor giver en interessant viden om samfundet. I 1716

var der oprettet en skole, som fik lokale ved enden af Hospitalet, og degnen måtte have så gode kundskaber, at han kunne fungere lærer. Også stubmøllen, der længe havde været øde, blev opbygget på ny omkring 1730. Fra 1741 eller tidligere var der tillige kro i Udbyneder.

Desværre kendes der ikke noget eksemplar af det kort, der i 1796 blev tegnet efter de opmålinger, som blev foretaget for at kunne fordele Udbyneders jord på 22 gårde ved udskiftningen af fællesskabet. Det kort, der i 1816 blev nytegnet efter udskiftningskortet for at fremstille et mere nøjagtigt matrikelkort, viser kun få af de gamle navne, for de var jo ikke mere vigtige, når hver bonde havde fået sin egen jord at dyrke. Derfor er det vanskeligt eller umuligt at placere de gamle marknavne nøjagtigt på kortet. Desuden blev der få år efter udskiftningen foretaget udstykning af jord fra nogle gårde for at tilgodese en række husmænd, som havde mistet deres ret til græsning af et par køer ved udskiftningen, så det er heller ikke lykkedes mig at danne en sikker forbindelse mellem gårdene og deres fæstere før og efter 1797. To øde og to beboede gårde fik jord i Vesterskovmark, og gårdene blev opført og beboet inden et par år var gået. Hvor disse gårde og et par nedlagte gårde lå i landsbyen, blev der bygget huse eller måske blev gårdenes forladte stuehuse til boliger for husmænd?

Det er langt vanskeligere at følge udviklingen i Udbyneder end i Udbyover. Det skyldes ikke kun, at Udbyneder var større end Udbyover, men også at Overgaard var nabo og derfor havde interesse i at gribe ind i udviklingen. Efter udskiftningen i 1797 fortsatte disse indgreb, dels ved at gårde, der kom på tvangsauktion omkring 1820, ofte kom på familien Arentorffs hænder, dels ved at de fleste huse i Udbyneder indtil omkring 1850 stadig var fæste- eller lejehuse under Overgaard.

Udsnit af Original 1 kortet over Udbyneder fra 1816, der viser en del af Vesterskov Mark, hvor flere af de gamle navne på markområder er angivet. Der er mange andre navne og tal på kortet, så marknavnene kan være vanskelige at få øje på. Derfor er de understreget. Navnene er: Smaae Ballumagre, Store Ballum Agre, Mølle Agre, Hundsigg Blok, Sandagre og Fornsgaldal Agre, der nok er en forkert læsning af Brokkedals Agre.

Udsnit af Original 1 kortet over Udbyneder fra 1816, der viser området omkring den sydlige del af byen. Her er mange af de gamle navne på markområder overført til kortet. Mange af områderne var delt i 26 agerstrimler – en til hver gård. Navnene, der er understreget, er: Kirkeagre, Kirkedalsagre, Bakagre, Torstendal Agre, Mellem Agre, Drenge Agre Sønden Byen og Stor Ag(re).

Vigtigste kilder: Vagn Andreasen: Udbyneder Kirke, Udbyneder 2003

N.J. Israelsen m.fl.: Overgaard, Randers 1997

Landsarkivet i Viborg:

Overgaards godsarkiv, G. 255, diverse pakker

Martin Ludvig Wesenbergs privatarkiv Pr. 2310.10

Rigsarkivet:

Matriklen 1688. Markbog 1230 og Modelbog 1767

Vil du vide mere om egnen og befolkningen, er du velkommen til at besøge:

HAVNDAL EGNSARKIV

Udbyneder – Kastbjerg Sogne
Vesterbro 1, 8970 Havndal
Tlf. 86 47 10 13

e-mail : havndal.egnsarkiv@mail.tele.dk
www.havndalegnsarkiv.dk

Vi har åbent hver torsdag fra 14 til 17
eller efter aftale.

Bestyrelse i Udbyneder-Kastbjerg Lokalhistoriske Forening:

Formand:	Inger Knudsen	86 47 00 59
Næstformand:	Kirsten Bugge	86 47 05 03
Kasserer :	Erik Bækgaard	86 47 04 21
Sekretær :	Kirsten Metzker	86 47 03 96
	Lilian Christensen	86 47 05 20